

СТАН І ПРОБЛЕМИ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРЕНАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1921–1922 рр.

О. В. Кононенко

Запорізький національний університет

Kononenko7528@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009 0000 8410 3987>

Ключові слова: Запорізьке лісництво, Губпаливо, Губліском, трудармія, лісник, заготівля палива.

В даній статі, на матеріалах фондів Державного архіву Запорізької області, досліджуються проблеми розвитку лісового господарства запорізького краю в 1921–1922 роках. Це був переломний період у житті нашої країни: з одного боку це створення нових соціальних, економічних та політичних інститутів, які дали поштовх до розвитку України як розвиненої індустріальної країни; з іншого – ці роки асоціюються з такими трагічними подіями, як війна, голод, епідемії, терор. Налагоджене та стає життя суспільства було піддано болючій трансформації. Проаналізовано та виділено основні причини негативного ставлення місцевого населення до роботи Запорізької лісової адміністрації. В статті вказується на важкі та часто небезпечні для життя умови, в яких працювали робітники лісового господарства. Робляться висновки, стосовно того, чому розробка лісів та зелених насаджень, в містах та селищах півдня України, стали єдиною можливістю в подоланні паливної кризи, що виникла після війни на території степових регіонів.

THE CAMP AND PROBLEMS OF THE FOREST DOMINION ON THE TEREENY OF THE ZAPORIZHZHYA PROVINCE IN 1921–1922

O. V. Kononenko

Zaporizhzhia National University

Keywords: Zaporizhzhia forestry, Gubpal-yvo, Gubliskom, Labor army, forester, fuel procurement.

This article, based on the funds of the State Archive of Zaporizhzhia Oblast, examines the problems of forestry development in the Zaporizhzhia region in 1921–1922. Ukraine's independence opened up access to new sources of history and gave the opportunity to revisit and rethink the historical events of the early 20th century. It was a turning point in the life of our country: on the one hand, it was the creation of new social, economic and political institutions that gave impetus to the development Ukraine as a developed industrial country; on the other hand, these years are associated with such tragic events as war, famine, epidemics, terror. The established and stable life of society was subjected to a painful transformation. The main reasons for the negative attitude of the local population towards the work of the Zaporizhzhia Forest Administration are analyzed and The article points out the difficult and often life-threatening conditions in which forestry workers worked. It draws conclusions about why the development of forests and green spaces in the cities and towns of southern Ukraine became the only option to overcome the fuel crisis that arose after the war in the steppe regions.

Стан наукової розробки проблеми характеризується майже повною відсутністю публікацій за даною темою. Перше періодичне видання, яке підіймало питання лісозбереження та лісокористування, це «Ліс республіки», яке видавалося російським Народним комісаріатом землеробства в 1918–1919 рр. Статі, які були опубліковані в цьому виданні, підіймали теми більш узагальненого характеру та їх було занадто мало. Більш докладне вивчення даної теми починається з листопада 1923 р., коли Всеукраїнський центральний виконавчий комітет прийняв «Закон про ліси УСРР» та суспільство почало переосмислювати наслідки війни в лісовому господарстві України. У останні роки на шпальтах журналу Державного підприємства «Ліси України», публікуються наукові праці по даній тематиці. Та здебільш вони мають лісокультурну та природо-охорону спрямованість. Значення штучних лісосмуг в житті суспільства України, більш поглиблено вивчали П. Вакулюк та Г. Чепурда¹.

Неопрацьовані та не опубліковані на даний час документи з фондів Державного архіву Запорізької області, які торкаються історії розвитку лісового господарства в 1921–1922 рр., стали основою для написання даної роботи. Вони дали нам змогу визначити основні проблеми, які впливали на функціонування Запорізького губернського лісового господарства (Губліском), та Запорізького відділу палива (Губпаливо) початку 1920-х років. В зазначений час транспортна криза в державі та залежність південних областей від палива, яке завозилося з інших регіонів України, привели до колапсу в соціальному та економічному житті на півдні країни. Проблеми, з якими зіткнулося лісове господарство Запорізької області під час вирішення цього питання, були типовими для всієї Південної України. В даній статі акцентовано увагу на негативних факторах, які впливали на роботу державних органів, що відповідали за забезпечення населення та державних установ Запорізької області паливом.

Пропонований матеріал має на меті розширити знання про розвиток лісового господарства та наповнити їх джерельним змістом. Визначення соціальних, економічних та екологічних наслідків діяльності органів Радянської влади, які привели в кінцевому результаті до майже цілковито-

го знищення зелених насаджень в Запорізькому краю в досліджуваний період історії, є складовою дослідження.

Великі людські жертви під час війни та неприпинена мобілізація до лав Червоної та Трудової армій, епідемії грипу та тифу, економічна міграція великої кількості працездатного населення стали причиною призупинення роботи більшості промислових підприємств, вугледобувних шахт. Порушення налагодженої роботи в сільському господарстві співпало із засухою, що призвело до великого голоду вже у 1921 р. Перевезення залізничним та морським транспортом промислових та продовольчих товарів, між регіонами колишньої Російської імперії, майже зовсім припинилося. Транспортна криза стала основною причиною ситуації коли постачання основних видів палива – вугілля та дров на територію південної України майже припинилося.

Для більшовицької влади ця проблема була екзистенційною. Так, газета «Правда» в 1919 року писала, що паливна криза загрожує розвалити всю радянську владу: «розбігаються від холоду робітники та службовці, зупиняються потяги які везуть хліб, насувається через нестачу палива справжня катастрофа»². Території сучасних південних областей України понесли найбільші втрати від такої ситуації. За оцінкою сучасників «до 1914 року потребу українських губерній в палеві задовольняли головним чином вугіллям, нафтою та дровами з лісів неукраїнських губерній»³. Бердянська філія Губпалива у звіті за 1920 рік зазначала, «якщо брати до уваги повне руйнування залізничного транспорту ми на протязі 10 місяців не отримували мінерального палива»⁴. Відсутність вугілля привела до того, що навіть військові частини Червоної армії, які мали отримувати від держави постачання необхідних речей у першу чергу, писали до Запорізького Губземвідділу Запорізької губернії, що стан з паливом «...прийняв катастрофічне становище тому, що залишило гарнізон без хліба, гарячої їжі, випраної білизни, лазаретів без палива під час епідемії»⁵. В таких умовах зросла роль деревини, яку можна було заготовити у місцевих лісових господарствах (лісництва). Найближчі декілька років тільки місцеві лісництва могли забезпечити паливом лікарні, школи, залізничний транспорт,

¹ Вакулюк П. Г. Нариси х історії лісів України / Фастів: Поліфаст, 2000. С. 624. Чепурда Г. М. «Великий план перетворення природи» (1948–1965 рр.) та його вплив на довкілля України // Гуманітарний вісник. Серія історичні науки. 2017. Вип. 10. С.23–34.

² Правда. 13.11.1919. № 254.

³ Марченко О. Г. Відновлення лісового господарства України. Харків. Книгоспілки. 1923. С. 9.

⁴ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 35.

⁵ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 16.

заклади харчування, обігрівати державні установи та оселі громадян. Для виконання цього завдання потрібно було, незважаючи на екологічні та економічні наслідки, заготовити величезну кількість дров. У результаті такої діяльності, у звіті Всеукраїнського Управління лісами за 1922 рік було сказано, що «Ліси врятували революцію. На Україні, це було ціною життя лісового господарства (!)»⁶.

Зокрема в доповіді про лісове господарство Запорізької губернії за 1922 р., зазначалося, що загальна площа у лісництвах дорівнює 82 300 десятин (майже 90 000 гектарів), які не рівномірно розподілені по території 10 господарств.

не має. Парк являв собою суцільну вирубку площею...100 десятин»⁷. На вимоги почати роботи по відведенню лісосік для заготовки лісу Шумов О. І. відповідав, що відвід не може бути зроблений внаслідок відсутності лісових насаджень годних в рубку. Аналогічно Бердянське відділення Губпалива доповідало, що лісове управління не надало зовсім лісу для заготівлі палива тому «в першу половину березня (1922 рік) задовольняли потреби рубкою міських дерев насаджень»⁸. Як видно з цих документів, ЗГЛУ не володіло повною мірою інформацією про реальний стан справ на місцях і надсилаючи в райони директиви про обсяги май-

Таблиця 1

Офіційна загальна площа та характер виникнення лісових господарств Запорізької області в 1922 році¹.

Назва	Площа	Характер	Локація
Запорізьке	1 398 дес.	Природне.	Вздовж Дніпра.
Придніпровське	13 000 дес.	Природне.	Вздовж Дніпра.
Біленківське	11 642 дес.	Природне.	Вздовж Дніпра.
Василівське	16 000 дес.	Природне.	Вздовж Дніпра.
Плавні	36 000 дес.	Природне.	Вздовж Дніпра.
Вел. Михайлівське	992 дес.	Штучно розвед.	Степова зона.
Кам'янське	1 895 дес.	Штучно розвед.	Степова зона.
Бердянське	916 дес.	Штучно розвед.	Степова зона.
Джекенлицьке	390 дес.	Штучно розвед.	Степова зона.
Алтагирське	967 дес.	Штучно розвед.	Степова зона.

¹ Складено автором на підставі: ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42.

При більш детальному аналізі цього документу стає зрозумілим, що на вказаній площі вкрито лісом було лише 25 647 десятин, з них тільки 10 358 десятин ліс старше 10 років, Тобто це ті ділянки лісонасаджень, на яких можна було проводити паливо заготівельні роботи. Прикладом безладдя та недостовірності в офіційних документах того часу, які відображають реальний стан лісового господарства на Запоріжжі, можна надати цифри по Василівському лісництву. У вище згаданій доповіді було вказано, що його площа дорівнює 16 000 десятин, однак реальна ситуація була зовсім іншою. Так у квітні 1922 р., василівський головний лісничий Шумов О. І., даючи відповідь на запит Запорізького Губернського Лісового Управління (ЗГЛУ) про роботи виконані в лісництві вказував, що «...лісових дач, за виключенням парку Попова,

бутніх лісо заготівель, давало зовсім не реальні для виконання плани.

Розбалансованість влади призвела до такої ситуації, що заготовка лісу на території Запорізьких лісництв велася лісозаготівельними загонами різних державних установами. «В лісах хазяйнують багаточисельні лісозаготівельні організації..., ігнорували справедливі вимоги лісової адміністрації та зовсім дезорганізували лісове господарство»⁹. Можна зауважити, що безконтрольні лісозаготівельні роботи завжди приводять до серйозних зловживань, як зазначається «...лісосіки знаходяться в самому хаотичному стані, заготовка на них лісоматеріалів органами державної влади (Губліском, Губпаливо) велася самим варварським методом, зовсім без дотримання правил лісозаготівлі»¹⁰.

⁷ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 14.

⁸ ДАЗО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28.

⁹ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 82.

¹⁰ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр.16. Арк. 32.

⁶ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 82.

Належний же контроль за діяльністю лісозаготівельників не проводився «внаслідок повної відсутності спеціалістів». Праця в лісництвах була небезпечною та низько оплачуваною, тому працювати лісниками наймалися люди, які були далекі від захисту лісонасаджень а тим більш від питань лісорозведення. Можна сказати показовою являється характеристика, яку отримав при звільненні з посади лісника Велико-Михайлівського лісництва громадянин Цибенко Опанас в 1922 р., Виконував свої професійні обов'язки Цибенко «слабо, халатно та недбало». Під час обходу, на ділянці ввіреного йому для охорони лісу, він неодноразово зустрічав самовільних порубщиків, «здоровався з ними за руку, говорячи – Бог в поміч»¹¹, та просив припинити порубки тому, що це може побачити інший лісник. Така діяльність людей які повинні захищати лісонасадження, лісоохороні «принесло тільки шкоду».

Подібне ставлення до захисту лісонасаджень часто було пов'язане з тим, що під час своєї професійної діяльності лісники зіштовхувалися з реальною небезпекою для свого життя. Навіть рідкий та рукотворний ліс степу, тим паче природні – плавневі ліси були гарним, а підчас і єдиним прихистком для бандитів та дезертирів: «На місцях, у лісництвах робота була надто важкою в наслідок того, що по повіту блукали банди, які тероризували всіх радянських службовців»¹². Тільки но закінчилася революція та війна, становище більшовицької влади було ще не надто міцним і кожна одиниця вогнепальної зброї на руках місцевого населення викликало занепокоєння. Проблему було вирішено кардинально – вся вогнепальна зброя була вилучена, всі лісники та лісні обхідники залишилися без озброєння. Охорона лісових насаджень «неозброєною лісовою охороною не могла досягти своєї цілі», саме про це писало керівництво Олександрівського лісному, в своїй доповіді за травень місяць 1922 р. до Губернського лісового комітету. Перше про, що повідомляли та просили – «дайте зброю та боєприпаси». Ситуація була безвихідною і керівництво лісництв пішло на крайній крок – почало вимагати від влади застарілі шомпольні рушниці та конфісковані зламані «обрізи» вогнепальної зброї. Важко уявити собі, але на початку 20 ст., в європейській країні, державні робітники лісництв, виконували свої професійні обов'язки за допомогою самопалів (!). Тому, незважаючи на безробіття післявоєнних років, не дивлячись, що за штатом повинно бути 40 лісоводів, по всій

Запорізькій губернії таких було 8 чоловік. Таке відношення Радянської влади до питання кадрів, стало ще однією з головних причин, чому починаючи з «імперіалістичної війни та до самого кінця 1922 р., лісове господарство, особливо в степовій Таврії було підірвано під корінь».

В лютому 1920 р., для подолання кризових наслідків війни, на території РСФРР були створені так звані Трудові армії. Одну з них було сформовано на території України. Незважаючи на назву, це були не мілітаризовані загони, оскільки не мали військової вертикалі влади та дисципліни. Особовий склад таких загонів формувався з демобілізованих за віком, дезертирів, засуджених які не вимагали конвою, добровольців. Один із загонів труд армії, а саме «65-а Лісозаготівельна дружина особливого призначення» проводила паливо-заготівельні роботи на території лісництв Запорізької губернії. Низький рівень спеціальної освіти трудармійців та відсутність належного лісничого контролю за паливо заготівельними роботами, стали причиною численних адміністративних та кримінальних порушень. Загони цієї дружини намагалися максимально швидко виконати поставлені перед ними плани по заготівлі та вивозу палива, тому рубали ліс безпосередньо біля та в межах населених пунктів, а також поряд із залізничними дорогами. Так наприклад, 6 лютого 1922 р., Хортицька сільськогосподарська артіль направляла до запорізького губернського земвідділу скаргу де було вказано, що «за розпорядженням воєнкома 65 лісозаготівельної дружини А. Волюкова, без відома ради артілі зрубали 6 дубів та 7 акацій, 10 сосен в саду, який обробляє артіль»¹³.

В аналогічній ситуації опинилися мешканці с. Розумівка, Запорізького р-н. 29 листопада 1921 р. Селянський виконком надіслав листа до Запорізької робітничо-селянської спілки, в якому вимагав навести лад та допомогти в припиненні беззаконних дій, які вчиняють червоноармійці першого загону 65-ї лісозаготівельної дружини. Зокрема вони скаржилися на дружинників спецпризначенців, що вони рубають дрова в плавнях безпосередньо прилеглих до селища (громадських). Особливо обурювало те, що вони не зупинилися перед святотатством та: «почали зрубувати хрести на могилах небіжчиків на місцевому цвинтарі»¹⁴. Особовий склад загону був розташований по домівках селян без узгодження з сільською владою та без дозволу самих господарів. Багато з цих трудармійців були хворі сифілісом але не

¹¹ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр.22. Арк. 136.

¹² ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

¹³ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3.

¹⁴ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2.

дивлячись на це вони заселялися в хати де проживали багатодітні сімейства, тим самим наражаючи їх на захворювання небезпечною хворобою. Вони забрали у деяких громадян столи для канцелярії, поламавши потім на дрова. Вся Розумівська громада потерпала від крадіжок, що регулярно вчиняли трудармійці. Можна сказати, що цей лист являється показовим для опису роботи таких загонів по всій території сучасної Запорізької області.

Однією з причин такого кримінального ставлення трудармійців до суспільного та особистого майна була мізерна оплата їхньої праці. На початку 1922 р., Запорізький Губліском своїм наказом № 186 встановлював норми праці та заробітку на паливо заготівельних роботах. За цим документом найменша виробнича ланка складалася з 5 чоловік. Щоденно 5 чоловік повинні були заготовити 1 кубічну сажень (9,7 мет. куб) палива. Якщо брати до уваги повну відсутність механізації такої роботи, то зрубати а потім розпиляти на цурки таку кількість дерева для такої кількості людей було важкою задачею. Розрахунок з робітниками був у вигляді пайка та «предметами преміювання», що мав бути виданий за кожен заготовлений до відправки куб лісу: мука – 3 фунти (1,2 кг.), крупи – 1 ф., (0,4 кг.), солі – 1 ф., (0,4 кг.), сірники – 1 коробка, мануфактура – 1/2 аршин (36 см.), махорки – 48 золотників (206 гр.), мила – 48 з., (206 гр.), цукор – 48 з., (206 гр.)¹⁵. Але часто і цього набору предметів та продуктів Губліском видати не міг. Нерідко виникала ситуація, що наймані робітники заготовивши дрова для власного вжитку, звільнялися з роботи в Лісництві.

Здійснюючи заготовлю палива, часто незаконними методами, відповідні органи радянської влади керувалася, в першу чергу, загальнодержавними інтересами, зовсім не зважаючи на наслідки такої діяльності для місцевого населення. В результаті «на місцях» було досить негативне ставлення до нової влади і, як результат, місцеве населення не підтримувало роботу Лісової охорони, асоціюючи її з лісозаготівельними дружинами. Такий стан справ порушував один з основних принципів роботи лісового господарства а саме «доброчинні відносини між лісовою адміністрацією та місцевим населенням». В наслідок цього, місцеві робітники не наймалися на роботи в лісництва а населення, яке проживало біля лісових дач, безконтрольно випускало в ліса худобу, тим самим створюючи potravu, які знищували молодняк лісонасаджень, займалися самовільними порубками, розкрадали

заготовлений ліс та дрова. В листопаді 1922 р., Кам'янське лісництво пише листа до Запорізького лісового управління, в якому зі злою іронією описує ситуацію з забезпеченням паливом мешканців селища Олексіївка, Кам'янсько-Дніпровського району. Лісництво виділило та заготовило для потреб населення визначену кількість палева але за весь 1922 р., ніхто з мешканців не купував дрова. Як видно селище Олексіївка не так гостро має потребу в палеві: «треба вважати, що мова у олексіївців йде про безкоштовний відпуск палива»¹⁶, тобто заготовлений ліс розкрадався.

Як підсумок, щодо проблем загорянь, звітуючи про роботу запорізького Гублісуправління за 1921 р. було зазначено, що багато сил та ресурсів було затрачено на боротьбу з пожежами. В Запорізькій області за 1921 рік, вогнем було знищено майже 2375 десятин лісу (2590 гектарів). Це сталося також тому, що «недисципліноване місцеве населення зовсім не приймало участь в гасінні вогню»¹⁷. Подаючи звіт про роботу за жовтень 1921 р., Лісове управління Запорізького Губземвідділу констатує : «Місцева влада майже не йде на зустріч лісовим агентам, відмовляючи в потрібній допомозі»¹⁸.

Народні ж суди, розглядаючи справи про незаконні дії своїх односельців на території лісництва, затримували розгляд справ та часто виносили вирок з умовними термінами покарання, що не тільки не мало необхідного впливу на зловмисників але й ще більше озлоблювало їх проти Лісової сторожі. В таких умовах виконувати роботу по захисту та відновлюванню лісового фонду, на території Запорізької губернії було дуже важко.

Підводячи висновок можна сказати, що, керуючись екстремними методами, завдання із забезпечення державних установ та населення паливом в Запорізькій губернії 1920 р. – 1922 р. було виконано. Фактично від холоду було врятовано тисячі людських життів. Це дало виграти час для відновлення роботи вугільних шахт Донбасу та стабільного функціонування залізничного транспорту. Звісно ж, що в той час на негативні екологічні наслідки такої діяльності ніхто уваги звертав і тому ми можемо констатувати той факт, що майже всі зелені насадження, які знаходяться на території населених пунктів Запорізького краю мають вік не старше ста років. Це прямий результат безконтрольних, масових лісозаготівельних заходів 20-х років ХХ століття.

¹⁶ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 40.

¹⁷ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3.

¹⁸ ДАЗО. Ф. 1280. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 23.

¹⁵ ДАЗО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 158.

References

- Derzhavnyi Arkhiv Zaporiz'koi Oblasti (DAZO). F 15. Op.1. Spr. 1.
DAZO. F. 15. Op. 1. Spr. 28.
DAZO. F. 1280. Op. 1. Spr. 2.
DAZO. F. 1280. Op. 1. Spr. 16.
DAZO. F. 1280. Op. 1. Spr. 24.
DAZO. F. 1280. Op. 1. Spr. 26.
DAZO. F. 1280. Op. 1. Spr. 41.
DAZO. F. 1280. Op. 1. Spr. 42.
Marchenko O. H. Vidnovlennia lisovoho hospodarstva Ukrainy. Kharkiv. Knyhospilka. 1923.
Pravda.13.11.1919. № 254.